

Szekfű Gyula Eötvös József-olvasatai

Az Eötvös-kultusz színe és visszája

Eötvös József (1813–1871) a magyar politikai panteon sokat emlegetett, sokszor idézett, központi alakja, de a közvélemény számára valójában kevésbé ismert.¹ A cselekvő politikai óriás személyiségét olyan még ismertebb nevek árnyékolják, mint a „legnagyobb magyar”, Széchenyi István, és természetesen mindkettőjük nemezése, a hol ellenfél, hol szövetséges Kossuth Lajos, s bár Eötvös mindkettőjüknél mélyebb, s főként rendszeresebb gondolkodó volt, a politikai eszmék története hazánkban ez idáig sajnos nem képezett a közismert vagy akár csak tudományos konszenzus alapján felállított kánont.² Igazat adhatunk Trefort Ágostonnak, a benső barátnak és szeretett rokonnak: „vele nemcsak a legnemesebb szellemek egyike tűnt el a földi pályáról, hanem azon magyar is, ki legtöbbet gondolkozott, s legtöbb gondolatot hozott circulatióba a magyar irodalomban.”³

Eötvös sokoldalúságában szinte páratlan életművének vizsgálata a halála óta eltelt százötven évben mindig is tudós erőfeszítések tárgya volt, s intenzív ma is, mégis a szoboralakok sorsa jutott neki. Neve, ismert alkotásai az ideálok kevésbé belátható magasságából tekintenek ránk, így eszméinek eszményítésre

¹ Lásd Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Budapest, Athenaeum, 1903; Sőtér István: *Eötvös József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967; Schlett István: *Eötvös József*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1987; Gángó Gábor: *Eötvös József Uralkodó eszméi*. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2006.

² „[A] magyar politikai gondolkodásnak nincsen kánonja. John Dunn *A politikaelmélet története* című tanulmányában írja, hogy a nyugati politikaelmélet kánonja – szerzők és szövegek listája, mely egyben témák, problémák, beszédmodok, értékek versengő együttese is – az utóbbi száz évben nagyjából változatlan maradt. Nem hiszem, hogy bárki is meg tudná mondani, mely szerzők vagy szövegek tartozhatnak a magyar politikai gondolkodás kánonjához, nem világos ugyanis, miféle folytonosságra lehetne hivatkozni e kánon leírásakor.” Takáts József: Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban* (recenzió). *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 12. (2000), 3. 268.

³ Trefort Ágoston: B. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról. In Pesty Frigyes (szerk.): *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. VII. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1883. 3.

kínálkozó örökségét összességében mégis a felejtés vette birtokába, szinte már halálától kezdve. Úgy tűnik, túl a magyar politikai eszme- és irodalomtörténet szűk berkein – s az évfordulós ünnepségek szokásos pátoszát leszámítva, amikor a magyar kulturális élet minden fórumán rendre visszatérően magas lángra lobban az emlékezés lángja – ma nincs aktualitása.⁴ Nem kavarr vitát, nem ébreszt új reformkort – nincs Eötvös-kultusz vagy Eötvös-reneszánsz.⁵ Bárány Eötvös József arisztokrata volt – arisztokrata allűrök nélkül; a családi kör boldogságával megelégedő és szenvedélyes könyvgyűjtő Eötvös életformája nem követte a nagyúri mintákat.⁶ „Dolgozni tudott úgy, mint kevés magyar ember” – emlékezett rá Trefort már idézett emlékbeszédében.⁷ „Nekem a munka a pihenés! A munka engem soha sem erőltet meg!” – mondogatta, amikor arra figyelmeztették, hogy a túl sok munka egészségét veszélyezteti.⁸ Fényűző hobbik helyett tehát munkaalkoholizmus. Eötvös életéből hiányzott Széchenyi István viharos ifjúságának magánbűnöket halmozó regényessége, s nem lett osztályának dacos fekete báránya sem, mint a szintén zajos fiatalságot maga mögött

⁴ „Képzeljük el, hogy mondjuk Franciaországban egy kutató talál egy kiadatlan kéziratot, melyet az egyik legnagyobbnak tartott francia politikai gondolkodó írt, méghozzá a francia történelem egyik legfontosabbnak tartott, kultikus tiszteletet kiváltó eseményosoráról. Elég kevésbé valószínű, hogy e kézirat kiadásáról néhány szakmabelit kivéve alig valaki venne tudomást a francia szellemi életben. Nálunk Eötvös *Az 1848-iki forradalom története* című művével ez történt, s erről legkevésbé kiadója, Gángó Gábor tehetett.” Takáts (2000): i. m. 268.

⁵ „Igazán jó az volna (Eötvösnek meg a tudománynak is), [...] ha lennének Eötvösnek és általa a XIX. század politikai gondolkodóinak mai olvasói.” Sata Kinga-Koretta: Gángó Gábor: Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika (recenzió). *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 19. (2007), 2. 167.

⁶ Lónyai Menyhért szerint „Vonzóbb családi életet nem is lehetett képzelni, mint melyet [...] az ifjú Eötvös-pár Pozsonyban élt. Egyszerűen bútorozott szerény szállásán a dolgozó szoba volt azon hely, hol a munkára szánt órákat íróasztalánál töltte; ifjú neje mellette női munkával foglalatzkodott vagy zongorázott; midőn bekövetkezett a pihenő órája, összegyűltek meghitt barátai, a komor és mégis kedélyes Szalay László, Trefort Ágoston, ki egész életén át hű társa volt Eötvösnek.” Szász Károly: *Néhai báró Eötvös József akadémiai elnök emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia által saját disztermében MDCCC. LXXII. február 2-dik napján tartott gyászünnepély tárgyai. A M. T. Akadémia Évkönyvei XIII. kötetének VI. darabja*. Pest, Eggenberger, 1872. 8. Vö. Sötér (1967): i. m. 108–110. Az emlékbeszéd vázlata s benne Eötvös életének intimításai igazából Trefort Ágostontól származtak, lásd Trefort Ágoston – Lónyai Menyhért – Gángó Gábor: Trefort Ágoston és Lónyai Menyhért Eötvös-émlékbeszéde, 1872. (Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gángó Gábor.) *Aetas*, 13. (1998), 2–3. 204.

⁷ Trefort (1883): i. m. 4.

⁸ Eötvös József. *Pesti Napló*, 1871. február 3. (Esti kiadás) 1.

tudó utolsó magyar arisztokrata politikus, Károlyi Mihály. Míg ez utóbbi látványos szakítása arisztokrata világával és a történelmi Magyarország eszméjével máig nyugtalanítóan izgatja a történelem iránt érdeklődők kedélyeit, mítoszok és ellenmítoszok inspirálója, addig Eötvös emlékezete a nagy halottaknak kijáró, egyenművé csiszolódott súlyos tiszteletből fakad. Annál is inkább, mert nemcsak Eötvös halott immár több mint másfél évszázada, hanem annak a társadalmi elitnek – nevezzük régiesnek ható, de kifejező fogalomalkotással: a magyar történelmi osztálynak – is régen vége van, amely 1825-től kezdve polgárosodást, nemzeti öntudatot és műveltséget, valamint politikai, társadalmi és társasági kultúrát, egyszóval modern Magyarországot teremtett, s amelynek Eötvös az egyik vezéralakja, szinte szimbóluma volt.

A magyar történelmi osztály jócskán megterhelt fogalom, a magyar nemesség *egyetemességét* jelöli a százezer holdas arisztokratáktól a hivatali viselő vagy lelkészkedő hétszilvafás kisnemességig anélkül, hogy utalna annak szinte rendszerbe foghatatlan heterogenitására, valamint történeti és kiváltképp hanyatlás-történeti dinamikájára. Demográfiai értelemben mindenképpen csak az ország kicsiny részét képezték, de nélkülük az újabb kori magyar múlt évszázadai csupán társadalomtörténeti függeléket jelentenének a Habsburg Birodalomról szóló monografikus összefoglalókban. Ők alkották a nemzetet 1848 előtt, s ők hozták létre a nemzet elképzelt horizontális közösségét 1848-ban s az azt követő fél században. Képviselőik eszméket és intézményeket teremtettek, de alkotásaik patinássá lett öröksége rég maga alá temette létrehozóik korabeli vitáit és konfliktusait. Ma már nincs annak jelentősége, sőt talán történelmi érdekessége sem, hogy 1848 februárjában Eötvös Kossuthot nem – pontosabban Kossuthot sem – tartotta államférfinak: „nem mondom, hogy nagy, de még kicsi sem”.⁹ Ahogy annak sem, hogy saját maga politikai választásait úgy jellemezte a márciusi „törvényes forradalom” előestéjén, mint a szerencséjét egyetlen lapra feltett kártyás választását: „nyerni nem lehet veszély nélkül”.¹⁰ A valóságos és virtuális Eötvös-szobrok erős talapzatáról az se ötlík szemünkbe, hogy néha még Eötvöst magát is, akárcsak regénybeli hőseit és antihőseit sokszor megkísértette a tudat, hogy a magyar haza földje csupán „ingatag fővény, melyre állandóan építeni nem lehet, teli szirtekkel s örvényekkel, hol a becsületes ember

⁹ Eötvös József levele Széchenyi Istvánhoz, 1848. február 9. In Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 186.

¹⁰ Eötvös (1976): i. m. 186.

elvész”.¹¹ Amint a kegyeletes felejtés azt is *ad acta* tette, hogy ezt a hazát ő, az aktív miniszter, alkotmányos nemzeti életének első mélypontján, 1848. szeptember végén, a hajóhídon elkövetett Lamberg-gyilkosságtól sokkolva pánik-szerű meneküléssel hagyta el.¹²

Életének ezt az erkölcsileg vitatható döntését többféle módon indokolta meg: „engem az ég forradalmi embernek nem teremtett” – írta Csengery Antalnak,¹³ míg az udvarhű Cziráky Jánosnak, a hétszemélyes tábla bírójának, egy korábbi beszélgetésükre hivatkozva úgy mutatta be, mint régebb óta érlelődő döntést: „azon esetre, ha ügyeinket a legalitás ösvényére visszavezethetni reményünk többé nem lehet, a hazát, melyben becsületes működésre helyet többé nem találok, inkább elhagyom, mint hogy oly eljárásban részt vegyek, mely a nemzetet csak vesztéhez vezetheti.”¹⁴ Barátjának, Szalay Lászlónak írt levelében még egyértelműbben és vádlóan fogalmazott: „A magyar dolgok oda jutottak, hol minden diszkusszió lehetetlenné válik, s az, ki a próféta parancsolatainak hódolni nem akar, aki nem akarja elhallgatni meggyőződését s igent mondani mindenhez, csak két utat lát maga előtt – az akasztófát, vagy számkivetést.”¹⁵ A próféta itt természetesen Kossuthot jelenti. Szalaynak írt levelében első ijedségéből kissé lehiggadva már nem a félelem, hanem a kiábrándulás és a kossuthi politikától való undor motívuma dominál. Mégsem nélkülözi a valószínűséget, hogy Eötvös 1848 őszén azért távozott el oly hirtelen, „nagy zajt ütve” Magyarországról, mert nemcsak elveinek kudarcát látta a radikalizálódó forradalmi hangulatban („nincs elhagyot[t]ság iszonyatosabb mint kit eszméi elhagytak” – írta egy kéziratban maradt, bajorországi tartózkodása során keletkezett jegyzetben),¹⁶ hanem mert saját és családja életét is féltette a diktatori hatalomra törő s céljai

¹¹ Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Budapest, Magyar Helikon – Szépirodalmi, 1972. 123.

¹² Eötvös 1848-as Magyarországról való távozása és emigrációs élete körülményeinek összefoglalását lásd Sötér (1967): i. m. 234–243; illetve Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban, 1848–1850 (II). Az élettörténet. *Holmi*, 9. (1997b), 9. 1279–1294. Lamberg Ferenc meggyilkolásának körülményeiről lásd Urbán Aladár: Népítélet Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások. *Századok*, 130. (1996), 5. 1063–1116.

¹³ Eötvös József levele Csengery Antalhoz 1848. február 9. In Eötvös (1976): i. m. 212. (A levéltörödékről Csengery közléséből tudunk, lásd az Eötvös leveleit sajtó alá rendező Oltványi Ambrus jegyzetét, uo. 721.)

¹⁴ Eötvös József levele Cziráky János grófhhoz 1849. január 31. In Eötvös (1976): i. m. 212.

¹⁵ Eötvös József levele Csengery Antalhoz 1848. február 9. In Eötvös (1976): i. m. 212.

¹⁶ Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. 217.

elérésében eszközei között nem válogató Kossuth Lajostól.¹⁷ 1850 decemberében egy olyan országba tért vissza Eötvös, ahol „tél volt, csend, hó és halál”, ahol még folyt a megtorlás, halálos ítéletek születtek, és kivégzéseket hajtottak végre. 1849 miniszterelnöke, Szemere Bertalan azt írta róla Batthyány Lajosról szóló híres értekezése végén előszámlálva, mivé lettek 1848 első kormányának miniszterei: „báró Eötvös József otthon van, mint gondolkodó nagy zseni, mint tett embere, nem nagy, kispolgár; [...] Batthyány Lajos a szétdőlt szabad haza romjai alatt egyedül nyugszik.”¹⁸ 1851-ben távollétében Szemerét is halálra ítélték, s Eötvössel ellentétben őt másfél évtizeddel későbbi hazatérése nem a szellem magasabb és a politika dicsőségesebb porondjára, hanem a budai Kékgolyó utca Schwartzter-féle elmegyógyintézetébe meghalni vezette.¹⁹

Mire nem jó Eötvös?

Akárhogy is történt, a nemzet és saját egyéni erkölcsi katasztrófáját egy megírása óta alapvető politikafilozófiai szintézisnek számító munkába foglalva dolgozta fel Eötvös termékenynek bizonyuló némethoni magányában. Németül írt politikai fő művének, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* (a továbbiakban: *Uralkodó eszmék*) című írásának alapvető dilemmája a szabadság, egyenlőség és a „nemzetiség”, azaz a nemzeti érzés kívánalmainak összeegyeztethetlensége.²⁰

¹⁷ A tettek megelőzik a szavakat, melyek utólag birtokba veszik a tetteket. Éppen ezért Pálffy Jánosnak, az 1848-as képviselőház első alelnökének, a Honvédelmi Bizottmány tagjának az emlékezése tűnik a leghitelesebb tanúbizonyságnak, mivel ő jelen volt Eötvös hirtelen megszületett és azonnal végrehajtott elhatározásánál. Pálffy azt írja, hogy látván a vad tömeget, s hírül vevén Lamberg megölését, „Eötvös karomba öltötte karját, s megindult velem a színháztér felé. De alig mentünk néhány lépést, s megállott. Nagyon fel volt indulva. »Barátom, – szólt hozzám, – én menyek.« »Hová mész?« »Én menyek ki az országból.« »Hogy mennél s mikor akarsz menni?« »Töstént. Meglásd, hogy itt borzasztó dolgok fognak történni, hogy ezek a vadállatok megízlelve a vért, minden mérsékelt embert megölnek, aki itt marad, megölik legelőbb Batthyányit, aztán Deákot és úgy a többit. Jer te is velem, mert te nem sokáig leszel biztonságban.«” Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései*. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1939. 141–142.

¹⁸ Szemere Bertalan: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár*. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert – Pelyach István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 134.

¹⁹ Horánszky Nándor: Szemere Bertalan utolsó éveiről. *Magyar Nemzet*, 1987. október 27. 4.

²⁰ Fenyő István: Eötvös József politikaelméleti főműve, az *Uralkodó eszmék*. *Századok*, 136. (2002), 5. 1457.

Ám e kivételes mű – mert a munka keletkezésében és megjelenésében, szerkesztésében is évekkel elkülönülő két kötetére Eötvös egységes műként hivatkozott – a filozófia *eredeti* görög szituációját idézi fel főként első kötetének szembevető eklektikusságával.²¹ Szókratészt, Platónét, s bizonyos mértékben Arisztotelészt is – akiknek politikai bölcséletét jelentős vagy éppen döntő mértékben a polisz ügyeiben elszenvedett *személyes* kudarcok formálták. Az *Uralkodó eszmék* első részének műfaji sokszínűsége ugyanis összefüggésben van azzal, hogy távolról sem „csak” egy tudós igényességgel megalkotott eszmetörténeti panoráma, hanem egy Eötvös személyiségét egzisztenciálisan is átformáló egyéni kudarc eredménye is. Egyúttal új kiindulás, a vereségből fogant új politikai és életprogram, amelynek genezisében – a történeti felidézés pontossága a felesleges patetikuság elkerüléséhez elengedhetetlen – ott rejtett a legprofánabb emberi motívum, a megélhetéért aggódó család fő pénzkereseti kényszere is.²² „Korának jellemét” magán viseli, állította róla Trefort, azzal, hogy ez „éppen nem hibája”.²³ A politikai program lényege, hogy a haladás őszinte híve, Eötvös a szabadságot választotta az egyenlőséggel szemben, és 1848–49 katasztrófájának tudatában mélységesen bizalmatlanná vált a tömegdemokrácia s annak hordozó közege, a nacionalizmus szenvedélyének irányában. Bár a liberalizmus ma közkeletű fogalma inkább épít az egalitáriánus vágyakra és a korlátlan diszkriminációmentességre, mint a kényszermentes emberi létezés posztulátumára, a liberalizmus eszméi nem állnak szerves eszmei kapcsolatban az egyenlőséggel, ez talán a legzavarbaejtőbbben aktuális öröksége Eötvös József eszméinek.

Ma a nyugati világban, s hazánkban különösen, a szuverenizmusnak mint uralomra törekvő politikai ellenkultúrának a virágkorát éljük – ennek hagyománya Magyarországon az elmúlt százötven évben mindig is erősebb volt, mint azt általában számontartjuk; ma pedig sikeres narratívája a kormányzati politikának.²⁴ Eötvös életművét azonban legkevésbé sem lehet hasznosítani a nemzeti szuverenitás kultuszának építése érdekében. Hajlamosak vagyunk elfelej-

²¹ Anton Radvánszky: *Baron Josef Eötvös, ungarischer Staatsmann und Denker, 1813–1871. Seine Bedeutung als Denker und Staatsmann für die Gegenwart*. Köln–Detroit, Amerikanisch-Ungarischer Verlag, 1959. 31; illetve Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban 1848–1850 (I). Keletkezéstörténet és biográfia. *Holmi*, 9. (1997a), 8. 1122.

²² Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 219.

²³ Trefort (1883): i. m. 5.

²⁴ Bartha Ákos: Fajvédők, nem madártávlatból (Pócs Nándor: Varjúserég). *Rendszerváltó Szemle*, 7. (2022), 3–4. 157.

teni, hogy az 1867-es kiegyezés – s az azt megelőző esztendő – az a kivételes és gyorsan múló pillanata volt történelmünknek, amikor a magyar politikai elit eredendő nacionalizmusát egy rövid időre képes volt intellektuálisan meghaladni, s összbírodalmi érdekből hatalommegosztási kompromisszumot kötni – s ebben aligha túlozható el Eötvös szerepe.²⁵ Még kevésbé illenek Eötvös művei a többségi demokrácia legitimitásának populista szólamaihoz – ahogy Gángó Gábor találóan fogalmaz: „[Eötvös] gondolkodásában mélyen összekapcsolódott demokrácia és despotizmus.”²⁶ Végül az *oeuvre* nem lehet vonzó a vagyoni, nemi és egyéb egyenlőtlenségek megszüntetését követelő kortárs antiliberális kapitalizmuskritika számára sem. Eötvös a kommunista utópiák mélyén is abszolutizmust talált, az egyéni szabadság megsemmisítőjét.²⁷ „A kommunizmus győzelme mindenkor egyszersmind a despotizmusé leend” – idézte a polgári radikális Braun Róbert 1919-ben, a Tanácsköztársaság napjaiban Eötvös véleményét a kommunizmusról, s harcostársának és vezérének, Jászi Oszkárnak az amerikai emigrációjában bekövetkezett, az 1918 előtti radikalizmusával szaktító konzervatív liberális fordulata szorosan kötődik saját Eötvös-reviziójához – s talán fokozódó intellektuális és politikai magányához is.²⁸ Hiába érezte Jászi 1935-ben, hogy „ennek a könyvnek ma *égő aktualitása* van”, az antifasiszta népfront politika értelmiségi hátországa nem volt rá vevő sem Európában, sem a tengeren túli akadémiai világban, a háborút megelőző „vörös évtizedben”.²⁹

²⁵ „The really pressing issue [laid] in a growing divergence and alienation from the rest of the monarchy among the ruling Magyars. We can adduce much other evidence for that. Hungarian party-political programs, as they evolved from the 1870s on, are one kind of testimony. So are cultural and ideological examples: from the »holy crown« thesis, as a claim for full sovereignty only developed after 1867, but based on much bogus historical argumentation, to school primers, which not only taught nothing about Austria but also were filled with stories of resistance to it. Even mutual economic benefits arguably tended to fuel these antipathies, as Hungarian commerce profitably outgrew its Austrian tutelage and each side sought to maximize its market advantages.” Robert J. Ewans: *Remembering the Fall of the Habsburg Monarchy One Hundred Years on. Three Master Interpretations. Austrian History Yearbook*, 51. (2020). 269–291. Lásd még Robert J. Ewans: *Austria, Hungary and the Habsburgs. Central Europe 1683–1867*. Oxford, Oxford University Press, 2006. 245–265.

²⁶ Gángó (2006): i. m. 130.

²⁷ Fenyő (2002): i. m. 1458.

²⁸ Braun Róbert: Eötvös a kommunizmusról. *Huszadik Század*, 20. (1919), 4. 235. Jászi és Braun Eötvös-értelmezéseinek kacskaringós historiográfiáját remek tanulmányban tárja fel és értelmezi Takáts József: Eötvös-revizió. Jászi Oszkár levele az Uralkodó eszmékről 1935-ben. In Takáts József: *Jászi és a liberális szocializmus*. Budapest, Osiris Kiadó, 2021. 176–193.

²⁹ Takáts (2021): i. m. 181.

Jászi sikertelen kísérlete az *Uralkodó eszmék* amerikai kiadására nem véletlen. Eszmetörténeti perspektívából tekintve Eötvös is ahhoz a „kiátkozott” szabadelvű generációhoz tartozott – Benjamin Constant, François Guizot, Alexis de Tocqueville és mások társaságában –, akik azért kerültek ki a politikai eszmék történetének kanonikus főáramából, s maradtak tankönyvek és a politikai hivatkozások margóin egészen az elmúlt évtizedekig, mert sem a rousseau-i, jakobinus forradalmi tradíció örököseinek nem nevezhetők, sem a marxista hagyomány forrásvidékéhez nem köthetők. Politikájuk a radikalizmustól elhatárolt harmadik utas politika volt, amely az *ancien régime*-re következő restauráció és a terrorba torkolló forradalom jakobinus hagyományának radikális dichotómiáját igyekezett meghaladni. Végso soron tehát sem jobboldaliak, sem baloldaliak nem voltak, s álláspontjaik rövid vagy középtávon mindenütt vereséget szenvedtek előbb a gyakorlati politika, s hosszú távon az eszmék versenyében is. Trefort Ágoston már 1883-ban úgy találta az *Uralkodó eszmék* újraolvasása kapcsán, hogy „e munka háttérbe szoríttatik, s a fiatal nemzedék, mely a munkából többet tanulhatna, mint bármi külföldi munkából, még nevérol is alig ismeri”. Eötvös liberalizmusa elitista és mélységesen forradalomellenes abban az értelemben, ahogy a nála másfél évtizeddel idősebb skót Thomas B. Macaulay-é (1800–1855) és a francia történész François Guizot-é (1787–1874), akinek édesapját a jakobinus terror alatt kivégezték.³⁰ Macaulay és Guizot is protestánsok voltak, vezető történetírók és vezető politikusok az 1830–1840-es években, ám a puritán családból jött Macaulay agnosztikus lett, Guizot viszont hívő kálvinista maradt egészen haláláig. Eötvös azonban minden konzervatív hajlandósága mellett egyszerre volt *liberális* államférfi és hívő katolikus, talán csak ebben különbözik a vele több tekintetben párhuzamba állítható liberális konzervatív gondolkodótól, Alexis de Tocqueville-től (1805–1859), aki fiatal korában elvesztett személyes hitéhez

³⁰ Vö. Az *Uralkodó eszmék* előtt írt *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* (Pest, Hartleben, 1850) mottójaként Macaulay-tól választott sokatmondó idézetet: „He disliked revolutions and for the same reason, for which he disliked revolutions, he disliked counterrevolutions.” A Macaulay-idézet a nagy skót történetíró befejezetlenül maradt nagy művéből, a *History of England*-ből származik. Thomas Babington Macaulay: *The History of England from the accession of James II.* London, Penguin Classics, 1979. 101. A művet Eötvös sógora, egyik legközelebbi barátja, Trefort Ágoston fordította magyarra. Vö. Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 102, illetve Bényei Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1996. 60.

csupán *in articulo mortis* érkezett vissza – ha ugyan visszaérkezett.³¹ Tocqueville, akinek szüleit a kivégzéstől csak Robespierre bukása mentette meg a jakobinus terror idején, s az 1848-as köztársasági francia kormánynak rövid ideig külügyminisztere volt, *A demokrácia Amerikában* című korszakalkotó munkájában az egyház és az állam teljes szétválasztására épülő amerikai rendszerben az amerikai katolikusok prosperitására hívta fel a figyelmet. „A 18. századi filozófusok igen egyszerűen magyarázták a hit fokozatos gyengülését. A vallásos buzgalom, mondták, annál jobban csillapodik, minél jobban nő a szabadság és a felvilágosodás. Bosszantó, hogy a tények cseppet sem vágnak egybe az elmélettel” – mutatott rá ironikusan Tocqueville amerikai tapasztalatai nyomán a 18. századi enciklopédisták tévedéseire.³² Ezt a leckét Eötvös is megtanulta. „[Ha] a katolicizmust biztosítani, ha azt erősíteni akarjuk, a legjobb mód abban áll, ha annak ügyét az államhatalom ügyétől elválasztjuk” – írta nyugodt meggyőződéssel naplója magányának 1870 nyarán, ezzel is megelőlegezve a katolicizmusnak a II. vatikáni zsinat nyomán bekövetkező pasztorális fordulatát.³³ Eötvös katolikusként hitt a haladásban – s katolikus hitéből fakadó antropológiai optimizmusa élete utolsó hónapjaiban sem hagyta el:

„És ha a dolgokat igazán vesszük, csakugyan oly lassú-e haladásunk? Vajon, ha a középkor épületeit a mostaniakkal összehasonlítjuk, főképp a magány lakokat [magánlakásokat], melyeken a 13-ik században még a városokban is üvegablak vagy fűtési készlet nem volt, és összehasonlítjuk az embereket, nem találunk-e ezeknél még nagyobb különbségeket; és Darwin teóriája, ha ezt az anyagi természetre nézve *nem* fogadjuk is el, nincs-e igazolva éppen erkölcsi és szellemi tekintetben?”³⁴

Ez a politikai krédóját és politikusi pályáját alapvetően befolyásoló következetesen kettős elkötelezettség már saját korában is ritkaság volt, és Eötvöst olyan külön és Magyarországon nagyon kevésbé ismert katolikus kortársakkal

³¹ „Tocqueville se présente donc comme un pascalien plein de doutes ; chez lui, la démarche pascalienne n’aboutit pas.” Jean-Louis Benoît: *Tocqueville. Un destin paradoxal*. Paris, Perrin, 2013. 720–730. Hasonlóan vélekedik korábbi monográfiája, André Jardin: *Alexis de Tocqueville. 1805–1859*. Paris, Hachette, 1984. 366.

³² Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 425.

³³ Czeglé Imre: Eötvös József: Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól kezdve 1870. november 30-ig. *Történelmi Szemle*, 21. (1978), 2. 370.

³⁴ Czeglé (1978): i. m. 368.

rokonítja, mint a francia Charles de Montalembert és az angol Lord Acton.³⁵ Ami még inkább történelmivé – azaz lezárttá – teszi örökségét. Liberális katolikus lehetett egy magyar főrend, egy ősi francia *pair* és egy német felmenőkkal bíró kozmopolita angol katolikus gróf (bármennyire is *contradictio in adjectio* ez utóbbi!) a 19. század második harmadában, de a szellemi arisztokrácia e saját korukban is magányos szintézisalkotói egyre ritkábban feltűnő árnyképek a posztmodern politika mai arénáinak harsányan villódzó fényjátékaiban.³⁶ „A keresztény civilizáció célját csak a kereszténység által érheti el” – írta le Eötvös az emigráció keserves időszakában, távol hazájától, reformkori reményeiben megcsalatra, s a politikai cselekvéstől megfosztottan, s hozzátette: „Hatalmasnak tartom a keresztény érzést, s ezért hiszem, hogy elérjük e célt.”³⁷ Ezt a célt elérni alighanem lehetetlen, ám tagadhatatlan, hogy Eötvös egyéni és nemzeti céljait az 1866 utáni európai politikai helyzetben teljesülni látta:

„Ha azon következtésekre gondolok, melyek az utolsó események után elkerülhetetleneké váltak, ha meggondolom, hogy az Osztrák birodalom régi alakjában [...] nem létezik többé, hogy helyébe új állam lép, melynek természetes alapja Magyarország s mely saját nemzetünkön kívül a Cseh, Lengyel és más catholicus slavokat s legfeljebb még a Románokat fogja egyesíteni körében, megújítva csaknem egészen Nagy Lajos birodalmát s ugyan azon szerepet biztosítva a Magyar fajnak, mely neki legdicsőbb napjaiban jutott, hogy mindezen kisebb nemzetiségeket egy nagy állammá egyesítve, velek [velük] együtt a szabadságnak és a nyugati művelődésnek öre legyen; ha meggondolom mind ezt s visszatekintek ifjú napjaimra, midőn mind erről ábrándoztam, s ha lelkesedéstől elragadva boldogabb óráimban meg voltam is győződve, hogy mind ez egykor történni fog, de meg voltam győződve arról is, hogy reményeimnek teljesülését csak késő utódok láthatják s csak Szalayval közöltem reményeim, mert tudtam, hogy általa csak költőnek s nem örültnek fog mondani. Ha meggondolom mindezt, néha úgy látszik, mintha álmodnám. Soha fiatal ember nem volt bátrabb ábrándjaiban, senki nem remélt többet a jövőtől s minden, amit reméltem, teljesült. A három százados küzdelem után Austria romokban fekszik s nincs akadály, hogy helyét, mely üresen maradt, mi töltjük be.”³⁸

³⁵ Deák Ágnes: Lord Acton és Ausztria az 1850-60-as évek fordulóján. *Századok*, 131. (1997), 5. 1157–1191. Különösen 1164. Lord Actonról magyarul lásd Gájer László: *Lord Acton. A politikai liberalizmus és a római katolikus tanítás összeegyeztetésére tett kísérlet a 19. században*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2020.

³⁶ „A mai magyar politikai elmélekdedések ritkán (vagy csak felületesen) támaszkodnak a magyar politikai irodalom klasszikusainak az ismeretére.” Takáts József: Ötvözet és elmozdulás. *Litera*, 2016. március 10.

³⁷ Gángó (1999): i. m. 217–218.

³⁸ Eötvös József 1866. szeptember 15-i naplójegyzete, lásd Eötvös József: *Naplójegyzetek. Gondolatok 1864–68*. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, MTA, 1941. 217.

Eötvös mindenesetre sokat tett az üres hely betöltésére, még ha nehéz küzdelmekkel telt miniszterségének utolsó időszaka is, különösen az 1870-ben a költségvetési vitában őt ért ellenzéki támadások járultak hozzá egészsége megromlásához.³⁹ Agóniájának heteiben, 1871 januárjában is felvillanyozott kíváncsisággal követte a hazai és európai politika alakulását. Az egyik utolsó könyv, amely a kezében járt, Vámbéry Ármin német nyelvű kötete volt Oroszország ázsiai nagyhatalmi ambícióiról⁴⁰ – s végóráinak sztoikus nyugalma sem zavarta meg a keserűség, ahogy a *Pesti Napló* kiemeli: „szavai philosophiai elmefuttatások voltak az emberiség haladásáról”.⁴¹

Szekfű Gyula Eötvös-olvasatai

Ez a fajta optimizmus talán egy pillanatig sem volt jellemző Szekfű Gyulára (1883–1955), a legnagyobb hatású magyar történetíróra. Szekfű nyíltan vállalta katolikus meggyőződését, mint Eötvös, és hasonlóan Eötvöshöz, olyan intellektuális státusa is volt, amelyet ma úgy jellemeznénk: véleményvezérség. Élete végén, a Rákosi-korszakban magas állami tisztségek (országgyűlési képviselőség, Hazafias Népfront- és Elnöki Tanács-tag stb.) – névleges – birtokosa. Valódi kormányzati tapasztalat és hatalom – amelyben Eötvösnek kétszer is része volt, s nagy, maradandó alkotásokra serkentette – Szekfűnek nem jutott, bár Magyarország moszkvai követe volt 1945 és 1948 között, s e minőségében részt vett a párizsi béketárgyalásokon is. Eszmetörténetileg még fontosabb, hogy a liberális Eötvössel ellentétben életművéhez a konzervatív – illetve az újkonzervatív – jelzőt társítják az értékelések, amellyel legfőképpen azt jelölik, hogy liberalizmuskritikája nem baloldali ihletésű. Emlékezetük is különbözik. Szekfű neve, ellentétben Eötvösével nem magasan lobogó zászló és eszményi program, ám talán éppen megosztó jellege miatt sokkal előbbben jelenvaló a polarizált magyar politikai élet még itt-ott parázsló értelmiségi vitáiban. A konzervatív historikus a liberális arisztokráciával szemben nem a „történelmi osztályból” jött, szerény

³⁹ Trefort–Lónyai–Gángó (1998): i. m. 214. Eötvös látványos kudarca volt még az egységes zsidó kongresszus meghiúsulása is, lásd Konrád Miklós: Eötvös és a zsidók. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 3. 495–509.

⁴⁰ Hermann Vámbéry: *Russlands Machtstellung in Asien. Eine historisch-politische Studie*. Leipzig, Brockhaus, 1871; illetve lásd Bényei (1996): i. m. 58.

⁴¹ Eötvös József (1871): i. m.

társadalmi és vagyoni háttérrel indult neki magasra ívelő pályájának – s felszeg magatartását sohasem vetette egészen le. Egyik tanítványa visszaemlékezése szerint a *Magyar Szemle* nagy tekintélyű főszerkesztőjeként s Bethlen István miniszterelnök bizalmasaként sem viselkedett otthonosan a legfelső körökben: „idegen volt [tőle] az úriemberek határozott járása, s csak lágyan tipegni tudott.”⁴² Iparos-kistisztviselő ősök homályba vesző öröksége, korán elhalt édesanyja, szerezény jövedelmű ügyvéd édesapa, ciszterci gimnáziumi évek a szülőváros Székesfehérváron, pap fivér, keresztény néppárti politikai szocializáció határozták meg gyermek- és ifjúkorát.⁴³ Ám a magas értelmiség világába kiváltságos úton jutott be, érettségi után felvették az újonnan alapított Eötvös Collegiumba, ahol Kodály Zoltán, Szabó Dezső, Horváth János és Lackó Géza társaságában pallérozhatta szellemét, a millennium ünnepi ragyogásának csalóka napfényében, szabadelvű tanárok és franciás műveltség burjánzó kultuszában.⁴⁴ Szekfű félbehagyott irodalmi ambícióinak romjain nevelődött történésszé, s a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában és levéltárában könyvtári gyakornokként eltöltött néhány éves tengődés után a nagy kiugrást számára a bécsi közös ügyes levéltári állásra való meghívás hozta meg. 1909 elején a Haus-, Hof- und Staatsarchivba nevezték ki mint másodosztályú fogalmazót. A császárvárosban a fiatal és felszeg Szekfű a nagy befolyású és birodalmi perspektívájú Thallóczy Lajos köréhez tartozott.⁴⁵ A duális monarchia fényesebb fővárosában nekilendülő hivatalnok-tudós pályája osztozott a bécsi magyarok sajátos belföldi külföldiségében: Szekfű budapesti kollégáitól eltérően mindennapos tapasztalatként élte meg a német–osztrák nacionalizmus erősödését, a dualizmus átalakítására készülő ambiciózus trónörökös, Ferenc Ferdinánd szláv és román nemzetiségi politikusokra támaszkodó körének

⁴² Gogolák Lajos: Romemlékek (I). Közzéteszi Nové Béla. *Holmi*, 13. (2001), 3. 306.

⁴³ A Szekfű család származásához lásd Somkuti Éva: Szekfű Gyula genealógiája. *Levéltári szemle*, 32. (1982), 2–3. 441–444. Szekfű gimnáziumi éveire lásd Glatz Ferenc: Szekfű Gyula a ciszterciták gimnáziumában. In *Fejér megyei Történeti Évkönyv*. 10. kötet. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, (k. n.), 1976. 131–150.

⁴⁴ Lásd Szekfű kéziratoss és töredékes visszaemlékezéseit MTA KIK Kt. Ms 5982/116. Közli Dénes Iván Zoltán: *Szekfű Gyula*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001. 167–173. Vö. Laczkó Géza: *Királyhágó*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971. 301–369. Lásd még Ress Imre: Szekfű Gyula, Ernst Molden és az Eötvös-kollégium. In Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, Argumentum Kiadó – Eötvös József Collegium, 2007. 17–42.

⁴⁵ Thallóczy Lajosról lásd Ress Imre: *Lajos Thallóczy der Historiker und Politiker*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2011. Thallóczy bécsi köréről pedig Waktor Andrea: „Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról.” Thallóczy Lajos és köre Bécsben. *Budapesti Negyed*, 12. (2004), 4. 435–456.

erősödő befolyását, s mindezzel szemben viszolyogva látta a történelmi Magyarországot fenyegető kihívásokra süket budapesti parlamenti politika nemesi provincializmusát,⁴⁶ a cirkuszi jeleneteket mutató parlamenti politizálás fetisizálását. Mindez nem is maradt hatástalan munkájára – kevesen vették a fáradságot, hogy frázisok és előítéletek ismételtetése helyett belemélyedjenek az osztrák birodalmi kormányzat történetének szakkérdéseibe.⁴⁷

Nem is emiatt lett felkapott a különös bécsi hontalanságban élő fiatal levéltáros neve – hanem a szabad óráiban II. Rákóczi Ferenc fejedelem emigrációjáról összegyűjtött levéltári források mesteri nagyesszévé ötvözött kötetéről.⁴⁸ Az 1913-ban írt *A száműzött Rákóczi* már címében is mítoszromboló igénnyel lépett fel, a nemzeti függetlenség kiüresedett retorikáját, a terméketlenné vált kossuthi politika még mindig karizmatikus ragyogású örökségét támadta. A mű hatalmas felháborodást keltett Magyarországon, volt, ahol a kötetet elégették, máshol a kutyaakat kezdték Szekfűnek hívni. A hónapokig tartó sajtóvihar alatt a katolikus Szekfű segítségére nem egyháza – pedig személyesen igyekezett magát igazolni Csernoch János hercegprímás előtt –, hanem az antiklerikális polgári radikálisok jöttek Jászi Oszkár vezetésével.⁴⁹ Szekfű azonban következő kötetében, amely egy rövid államtörténeti összefoglalás volt németül és magyarul, nem nekik akart megfelelni, hanem a német háborús szövetség eszméjének adott évezredes történelmi legitimációt: „A kiegyezésben egyúttal azon kettős történeti processzus is nyugvóponthoz jutott, melynek folyását Magyarország államiságában és a nyugati németiséggel való összeköttetésében Szent István kora óta megszakítás nélkül figyelemmel kísértük.”⁵⁰ Ez a gondolatmenet hűséges öröksége Eötvös következetes németbarát külpolitikai orientációjának, amely szerint „érdekünkben fekszik Németország megerősítése, sőt ezt műveltségünk egyedüli biztosítékának tekintem; ámde ugyanúgy fekszik Németország érdekében az, hogy Magyarország megőriztessék a nyugati, azaz német műveltség számára, és ne oldódjék fel – amint Kossuth akarja – egy bizánci jellegű szláv

⁴⁶ Szekfű bécsi éveiről lásd Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevések és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfű bécsi éveinek történetéből. *Történelmi Szemle*, 17. (1974), 3. 396–420.

⁴⁷ Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormányservek történetének irodalma. *Történelmi Szemle*, 1. (1912), 1. 185–219.

⁴⁸ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.

⁴⁹ Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2015. 107–108, 168–169.

⁵⁰ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Budapest, Dick Manó, 1918. 215.

konföderációban”.⁵¹ Megkockáztathatjuk: a bécsi évek fiatal Szekfűje esetében is arról van szó 1918 előtt, mint Eötvösnél 1848 óta mindig: Magyarországnak az osztrák birodalmon belüli alkotmányos különállásának a német szövetség a legerősebb külpolitikai biztosítója. Ismeretes, hogy Eötvös a porosz–osztrák háború nyomán azt írta naplójába: „Századok óta soha Magyarország előtt nagyszerűbb kilátások nem nyíltak.”⁵² Szekfű később oly sokszor és igaztalan torzításban felhánytorgatott koncepciója a keresztény-germán kultúrközösséghez való tartozásról nem a vilmosi Németország imperializmusa felé tett hódolat volt, vagy valamilyen homályos szélsőjobboldali, esetleg „vérségi” vonzódás – a hitlerizmussal ő első pillanattól kezdve szemben állt, ahogy az etnikai nacionalizmus ihlette *Volkstumsgeschichté*vel is. Hanem a 19. század nagy szabadelvű nemzedéke által kidolgozott külpolitikai orientáció, s különösen Eötvös, Szalay László, valamint Kemény Zsigmond és Andrássy Gyula gondolatainak szerves továbbfejlesztése, amely mögött ott rejlett a meggyőződés, hogy a történelmi Magyarországra leselkedő legnagyobb veszély az orosz imperializmus, s ennek egyetlen reális alternatívája van a kontinentális Európában: a Németországra való támaszkodás. Ennek nosztalgiaja még 1919 zavaros éveit követően is elkísérte:

„De hát így akarja az orosz autokratizmus, melynek terjeszkednie kell, különben meghal. Nekem nincsenek illúzióim a kapitalista államok jelen ellenállási ereje iránt. Mi, kis államok semmik vagyunk az orosz hengerrel szemben, az emberi művelődés egyetlen reménye a német faj, amelyen még mindig ott táncolnak az örültek. Ha Németországot sikerül tönkretenni, vége Európának és művelődésben, humanizmusban olyan szakadás jön létre, minő volt a IV. századtól a XI–XII-ig.”⁵³

A magyar állam életrajza recepcióját, ahogy a Rákóczi-könyvet évekig követő hírlapi vitákat aztán elmosta a kettős Monarchiát maga alá temető 1918. őszi világháborús vereség. Szekfű az összeomlás másnapján szemléletes képpel búcsúzott a széthulló birodalomtól, kenyéradó gazdájától:

⁵¹ Eötvös József levele Karl Theodor Welckernek, 1862 június 14. In Eötvös (1976): i. m. 358. Eötvös német orientációjáról lásd Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 491–492. Újabban: Gyarmati Enikő: Johann Caspar Bluntschli és Bárány Eötvös József a német egységről. Gondolatok a német egység szövetségi változatairól az 1860-as években. *Aetas*, 30. (2015), 2. 75–102.

⁵² Eötvös (1941): i. m. 186.

⁵³ Szekfű Gyula levele Gábor Andornak 1920. július 7. MTA KIK Kt. Ms 4492/170. Idézi Miskolczy Ambrus: Csoportkép történeszekkel. *Aetas*, 19. (2004), 3–4. 299.

„Miként az osztrák állam czimerpajzsán egymás mellett, de egymásról tudomást sem véve, véletlen sorozatosságban nyújtózkodtak a cseh oroszlán és a stájer panther, billegtek és álldogáltak a legkülönbözőbb színű sasok és kisebb madarak, ugyanolyan anorganikus egymásmellettségben éltek századokon át a Habsburgok jogara alatt a legellentétebb természetű és érdeklődésű népek és államok.”⁵⁴

Mennyire mások ezek a kiábrándult sorok, mint alig ötven évvel korábban Eötvös lendületes sorokba foglalt reményei arról, hogy a közös szabadság eszménye majd nagyhatalmat csinál Közép-Európa kis nemzetiségeiből, amelyben a magyarság feladata az lesz, hogy „a közcélokért több érdemet szerezve magunknak, az egyenlők között az elsők legyünk”.⁵⁵ A nacionalizmusban és a birodalomban egyaránt csalódottnak mutatkozó Szekfű Gyulában fantáziát látott az 1918 őszi hatalomra került Károlyi-korszak, különösen Hatvany Lajos, akinek a felkérésére Szekfű végül asztalfiókban maradt sorai íródtak, majd a Tanácsköztársaság kultúrpolitikája is. 1919 tavaszán egyetemi katedrával kínálták meg, de a fiatal historikus, bár kacérkodott az együttműködéssel, végül nem égette meg magát túlságosan az egymásra bukdácsoló sűrű rendszerváltásokban – másokkal ellenében őt sikerrel igazolták pesti pártfogói 1919 őszi.

A Három nemzedék Eötvös-képe

Olyannyira nem égette meg magát, hogy az 1920 végén megjelent műve a világháborús összeomlás gyökereit „a liberális közelmúlt tévelygéseiben” és „beteges előzményeiben” felmutató *Három nemzedék* azonnal ideológiai alapmű lett a jobboldalon.⁵⁶ Nagy leszámolás a közelmúlttal. „Én három szellemi terméket ismerek, mely a keresztény irányzatot méltóképpen kifejezésre hozta, u. m. a Te Három Nemzedékedet, Tormay Cécile Bujdosó Könyvét és [...] Horváth János Aranytól Adyig című füzetét. Ha nem értetek talán mindenben egyet, egy irányt képviseltek, s nevetek egyben program lenne” – írta neki az ekkor még belügyminiszterként dolgozó Klebelsberg Kuno gróf, az 1920-as évek meghatározó

⁵⁴ Ember Győző: Szekfű Gyula 1918-ban írt cikke a bécsi levéltárakról. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979), 2. 313.

⁵⁵ Eötvös (1941): i. m. 218.

⁵⁶ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920. 4. 8.

kultúrpolitikus. ⁵⁷ Szekfű neve és könyve valóban program lett – s ebben a tényben összevethető Eötvös *Uralkodó eszméivel*, mindkettő egy leverte ország dermedt és megalázott közvéleményét szólította meg a bukás másnapján. Ám míg Eötvöst nem nagyon olvasták, s könyvére anyagilag ráfizetett, addig Szekfűé azonnal ünnevelt bestseller lett – a tudós-paptanár és történetíró Takáts Sándor azt írta például, hogy mivel a mű hamar elfogyott a könyvtári kereskedésekből, a pesti piarista rendház lakói a rongyosra olvasott könyvtári példányok birtoklásán veszekedtek. ⁵⁸ Eötvöshöz hasonlóan forradalomellenes retorikával szólta Szekfű is: „a forradalom a nyugatos történelmi szemlélet szerint nem szép és kívánatos dolog, hanem beteges állapot, krízis”. Ám a kiindulást, ahová vissza kell térni, a francia forradalom és a napóleoni háborúk reakciójaként szárbaszökkent európai romantikában – amit ő „politikai romantizmusnak” nevez – jelölte meg. Szekfű ennek jelentkezését nem mint a szent szövetségi korszak reakciós politikai atmoszférájának domináns kulturális termékét, hanem szinte mint elnyomott ellenkultúrát tárgyalja, szerinte ugyanis „a francia forradalom után Közép-Európa, a Nyugat példájára, elszakadt a keresztény alapoktól és államait liberális elvek szerint rendezte be”. ⁵⁹ Érvélése szerint:

„A keresztény-germán eszme ez új berendezkedés közepett posztulátum szerepére szorított, melyet elszórt, itt-ott felmerülő ideális gondolkodású emberek emeltek fel anélkül, hogy a tömegekre hatást gyakoroltak volna. Ezen emberek a romantikusoknak annyikép megítélt s oly különböző álarcokban jelentkező felekezete. Alig van szellemi irányzat, melyet nehezebb volna pontosan körülírni. [...] Csupa egyéni, senki máséhoz nem hasonlító arc [Szekfű a reformer porosz államférfi Stein bárót, az angol arisztokrata költő és szabadságharcos Lord Byront, a német költőt, Novalist s a francia royalista író, Chateaubriand-t említi], s mégis a szellem mindegyikben ugyanazon alapszövegekből készült. Ezek: nemzetiség és keresztény európai erkölcs, mely [...] mindenkor elég erős arra, hogy hitet adjon nekik az erkölcs, a szellem, a gondolat erejében. Ez a hit tartja vissza a politika romantikusait, hogy az uralkodó liberalizmushoz csatlakozva tömegemberré váljanak, s a tömegeknek hízlelve tömegakcióktól tegyék függővé az emberi haladást. A romantikus elfordul e méltatlan ön- és tömegcsalástól és példát véve a maga egyéni kiválóságából, megköveteli, hogy mindenki saját életében, saját körében valósítsa meg a nemzeti és keresztény ideálokat.” ⁶⁰

⁵⁷ Klebelsberg Kuno levele Szekfű Gyulához 1921. július 23. Közli Dénes (2015): i. m. 250.

⁵⁸ Takáts Sándor levele Szekfű Gyulának 1921. március 12. Idézi Dénes (2015): i. m. 242.

⁵⁹ Szekfű (1920): i. m. 57.

⁶⁰ Szekfű (1920): i. m. 57–58.

Az uralkodó liberalizmus tömegesalása „papiros alkotmányokban”, „gazdasági formalizmusban” s a tekintély elvének aláásásából áll, amit a francia forradalom szabadított Európára, s amelynek csak kevesen tudtak ellenállni – szinte csak Széchenyi, aki viszont magányos próféta volt és maradt a nagy alkotásai nyomán támadt országos lelkesedésben is. „[A]kkor minden, mi élt és a központon szöhoz jutott, állandó forrongásban volt Széchenyi ellen, s még oly szelíd és mérsékelt államférfiak is, mint volt Eötvös József báró, igaz meggyőződéssel tarták tévesnek a legnagyobb magyar útjait.”⁶¹ Szekfű narratívájának hatásosan megszervezett kulcseleme, hogy miközben a liberalizmus halott oroszlánjának tetemét rugdossa, addig ennek az antiliberális megújulásnak magyar hőségévé megteszi Széchenyi Istvánt. Akár ellentmondások árán is, hiszen Széchenyi modernizátor, a „magyar probléma” pedig nem a múlthoz való visszatérésben, hanem az attól való elszakadás képtelenségében áll: „Miként vesse le Magyarország a rendi állam köntösét, melynek elmaradt ódivatában már alig mert mutatkozni Európa előtt, és mit öltön magára a régi helyett. Ez volt a magyar probléma száz év előtt.”⁶² Még azt is koncedálja:

„Széchenyi nem liberális ugyan, de azért nem is egészen konzervatív. Hogyan is elégedhetett volna meg az adott viszonyok konzerválásával, mikor a Nagy Parlagon állva, széles határainkon belül szinte mindent betegnek, elmaradtnak, megjavítandónak látott. Módszere, mellyel a változást eszközli, konzervatív, de a változtatásról, a reformról le nem mond. Politikai rendszerét tehát konzervatív reformrendszernek nevezhetjük, ellentétben a liberális reformelvekkel. Ha pedig egész egyéniségét el akarjuk helyezni a szellemi áramlatok közé, úgy elsősorban kereszténységét kell szemügyre vennünk.”⁶³

Akinek örökségét aztán eltorzította, elzüllesztette a reformkortól kezdve a magyar liberálisok három nemzedéke. Szekfű volt eléggé olvasott, hogy tudja, kritikája aligha áll meg a magyar liberálisok nagy nemzedékére, akik keresztények voltak és forradalomellenesek, akárcsak francia példaképeik. Így, hogy nagyszabású hanyatláskonceptiója sértetlen maradjon, azt választja, hogy hatástörténetüket marginalizálja az uralkodó közhangulattal szemben:

„De mi haszna Tocqueville, Lord Brougham, Welcker vagy Benjamin Constant hatását kimutatnunk erre vagy arra a jelesünkre, mi haszna tudnunk, hogy Szalay László érett

⁶¹ Szekfű (1920): i. m. 22.

⁶² Szekfű (1920): i. m. 57.

⁶³ Szekfű (1920): i. m. 56.

korában a liberalizmust az ész és jog rendszerének nevezte a szenvedelmek bitorlásaival szemben, hogy legfőbb képviselőjét Guizotban látja, ki egyedül érdemli meg a »haladás barátja« nevét, mert »tért nyitott habár csak lépésről-lépésre a magasabb civilizációnak«, mi haszna, mondom, mindez, mikorra magyar liberális irányt éppoly kevésbé vezette Deák, Klauzál, Szalay, Eötvös, mint a francia fejlődés is Guizot nélkül, sőt ellenére ment a maga »gyorsabb lábain«. A politikai liberalizmus, nálunk is, mint másutt, elsősorban közhangulat volt, az érzések szülötte, mely elvekkel és az adott politikai viszonyok részleteivel, pozitív reformokkal édeskeveset törődött.”⁶⁴

Ebben a tekintetben érdekes az a néhány sor, amelyben Eötvös politikai fő művét saját koncepciója érdekében játékba hozza:

„[F]ilozófia és lángész magasságaiban, trónol Eötvös Józsefnek rendszere nemzetiség és állam összeegyeztetéséről, melyet *A XIX. század uralkodó eszméi*-ben foglalt össze. 48–49-nek, úgy a magyar, mint a francia forradalomnak hatása félreismerhetlen művére, de vele mégsem foglalkozhatunk, méretei kiesnek könyvünkől, mely a fejlődés tényleges lefolyását, nem pedig időnkint megmutatkozó elérhetetlen magasságait ábrázolja.”⁶⁵

Szekfü tehát a maga részéről megkerüli a szellemtörténeti szembesülést Eötvös eszméivel, s minthogy Trefort Ágoston erre már 1883-as elemzésében rámutatott, ennek ekkor már fél évszázados hagyománya volt, tehát ténybelileg igaza volt Szekfünek, amikor azt írta: „Eötvös tanai nem váltak eleven tényezőivé fejlődésnek.”⁶⁶ Előfordul persze, hogy Szekfü mégis egyezést talál a közhangulat és az eszmék *Gipfelwanderungja* között, de ebben ilyenkor sincsen sok köszönet. A börtönügy humanitárius reformjának szükségességéről értekezést író pályakezdő Eötvöst szinte nevetséges fényben tünteti fel Szekfü tolla:

„A közéleti cselekvés [...] a liberális hangulat divatos követelményeit akarja kielégíteni. Ha a harmincas és negyvenes évek irodalmában lapozunk, azt hihetnők, hogy Magyarországnak nem volt égetőbb kérdése, mint a fogházügy javítása, s ennek keretében azon kérdés, magánzárkában foglalkozás nélkül vagy munkával foglalkoztatva tartassanak-e a fegyencek. Ezen témákról egész röpirodalmunk van, s végtelen számú hírlapcikkünk. Már most elismerve a középkori fogházviszonyok és büntetőbíráskodás reformjának szükségét, el kell egyúttal ismernünk azt is, hogy nemcsak büntetőbíráskodásunk, de egész jogszolgáltatásunk is, nemcsak a foglyok viszonyai, de a szabadon járó becsületes emberek életviszonyai is rászorultak sürgős modernizálásra, amint ezt Széchenyivel a nemzet jobbjai meg nem szüntek hangoztatni. Hogy azonban a foglyokért nagyobb eszmecsere folyt és több és gyorsabb reform keletkezett, ennek a magában véve örvendetes dolog-

⁶⁴ Szekfü (1920): i. m. 95.

⁶⁵ Szekfü (1920): i. m. 161.

⁶⁶ Szekfü (1920): i. m. 161.

nak, de a nemzeti fejlődésbe beállítva: anomáliának egyetlen oka az, hogy a börtönügy és büntetőtörvénykönyv javítása Beccariának filantrop működése óta a liberalizmus integráns részét tette, a liberális *divathoz* tartozott. A mozgalom nem magyar földről nőtt ki, Széchenyit hidegen hagyta, de annál inkább felizgatá báró Eötvös Józsefnek ideálishan érzékeny kedélyét s alkalmat adott Kossuthnak a liberalizmus szívhez szóló, érzelmeket megmozdító hirdetésére.”⁶⁷

A hajdani labancként megbélyegzett „Rákóczi-gyalázó” a *Három nemzedékben* világháborúk és forradalmak katasztrófájából virulens antiliberalizmussal felébredt ellenforradalmi közérületnek adott formát és testet, amikor szuggesztív vonalakkal és erős kontúrokkal felvázolt tablójában a reformkor nemzedékét, köztük Eötvöst is odafestette a nemzeti hanyatlás forrásvidékére – nem hagyva ki a szabadelvű politika 1919 után legfőbb bűnbaknak kikiáltott haszonélvezőjét, a budapesti zsidóságot. Nem véletlen, hogy a liberális korszaknak a fehérterror zsidóellenes kilengései s a numerus clausus által megtört magyar zsidósága szinte dacos büszkeséggel ment a vádlottak padjára:

„El vagyunk rá készülve, hogy az antiszemita támadások és a zsidó keserőség gazdag forrása lesz a Szekfű Gyula új könyve. [...] Sokáig fogják fejünkre olvasni azokat a hamis vádakot, amelyek alá – íme – Szekfű is odaírta a nevét. [...] A vágást nekünk szánták. De az Kossuthot, Deákot, Eötvöst, Tiszát, Rákosit érte. A védekezés nem a mi kötelességünk, hanem a becsületes keresztény magyarságé.”⁶⁸

Szabolcsi Lajosnak sajnos részben igaza lett. Szekfű ugyan nem uszított, nem a csapszékiek számára írta könyvét, nem a külvárosok éhes csöcselékének feltűzelésére – ezt Szabolcsi is elismerte –, de a „romlás bacillusairól” adott hatásos és ismerős képe azok zsidóellenes előítéletét is mozgásba lendítette, akik nem tudták követni hosszú körmondataiban elhelyezett *caveat*-jait. Az antiszemita közérület lelkesen reagált Szekfű vitriolos kritikájára, hiába nem azonosult ezzel a lelkesedéssel belsőleg, sőt magánbeszélgetésben később úgy nyilatkozott, hogy a szélsőjobboldali olvasói „a magyar liberalizmus bírálatából azt a tanulságot vonták le, hogy Heil Hitler!”⁶⁹ (Amit visszaigazol, hogy népbírószági perében az utolsó szó jogán elmondott védőbeszédében a később halálra ítélt és kivégzett Endre László belügyi államtitkár, a magyarországi zsidóság 1944-es

⁶⁷ Szekfű (1920): i. m. 100.

⁶⁸ Szabolcsi Lajos: Nem vagyunk egyedül a vádlottak padján! *Egyenlőség*, 39. (1920), 50. 3.

⁶⁹ Bóka László: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1966. 1058.

deportálásainak egyik fő felelőse úgy nyilatkozott, hogy zsidóellenes nézeteinek megerősítését többek között Szekfű Gyula könyveiben találta meg.⁷⁰⁾

Az antiliberális konjunktúra hullámain érkezett hírnév meghozta a hivatalos elismerést is, Klebelsberg Kuno kezdeményezésére Szekfű 1925-ben hazatért Bécsből, és katedrát kapott a pesti egyetem bölcsészkarán. 1927-től kezdve pedig Bethlen István miniszterelnök politikájának intellektuális szócsőve is lett, amikor elvállalta a *Magyar Szemle*, a korszak reprezentatív közéleti-tudományos folyóiratának a szerkesztését. A húszas-harmincas évek fordulójától pedig sorjáztak a Hóman–Szekfűként számontartott nagy magyarságtörténeti szintézis, a *Magyar történet* kötetei, ezeket egy kivételével mind Szekfű írta. Hasonlóan a *Három nemzedék*hez, ezek a zöld kötéses reprezentatív kötetek beköltöztek a művelt polgári otthonok ezreibe, nemzedékek történeti érzékét formálták, s a történészek táborában elismerő vagy keserűen vitatkozó (például Mályusz Elemér) visszhangra, a tágabb magyar szellemi életben értő (mint Babits) és időnként félreértő (mint Németh László) olvasókra letek. A *Magyar történet* lapjain Szekfű már sokkal elismerőbb Eötvössel szemben. Már nem érzékeny idegzetű regényíró, hanem a magyar valóságot realisztikus színben láttató hűséges krónikás centralista elvárataival, Szalay Lászlóval és Kemény Zsigmonddal együtt:

„Nem véletlen, hogy a rendiség ez első történeti kritikusainak sorából állott elő Szalayban a század legnagyobb történetírója, Keményben a legnagyobb magyar történeti regényíró és Eötvösben a legnagyobb társadalmi-szatirikus regények szerzője, akik mindnyájan illúzióktól el nem vakítva, mély realisztikus kritikával vizsgálták meg a rendiségtől oly tiszteletreméltónak tartott régiséget, ismerték fel annak végtelenen elavult voltát és látták meg először az akkori európai elveken, a liberalizmus elvein felépült nemzetállamot. Amit Kossuth elől a nemzeti illúziók fedtek el, s amire Széchenyi csak távolból, igen magas erkölcsi követelések felhőzetén át tudott letekinteni, az e fiatalok előtt a valóság éles körvonalaiban állott. A közjogi reform képét ők emelték ki az »érzelgő szóárból, a szerte hullámzó általánosságból.«⁷¹⁾

Sőt, az 1930-as évek Szekfű-szövegeiben Eötvös már kezd felnőni ahhoz a végzetet előre jelző, de meg nem hallgatott Kasszandra-szerephez, amelyben Szekfű kedvenc hőseit láttatni szereti:

⁷⁰⁾ Karsai László – Molnár Judit: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest, Cserépfalvi, 1994. 447.

⁷¹⁾ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. 326.

„Eötvös az ő nagy állambölcseleti művében szinte egy száz évnek egész jövő fejlődését érezte meg a génusz izgatott idegeivel; kétségbeesve látta a kor uralkodó eszméinek, szabadságnak, egyenlőségnek és nemzetiségnek egymással ellentétes voltát, s hogy ebből csak végtelen zavarok, háborúk, szociális forradalmak, végül is az állam teljes abszolutizmusa, az európai népek szabad kultúrájára lomhán rátelepedő cezarizmus következhetik.”⁷²

A nagy szintézis végén már egy szenvedélyes mondatában már ott tart, hogy „Deák és Eötvös követése a nemzetet bizonyára nem döntötte volna végveszélybe!”⁷³ Érdekesen vág egybe értékelése Jásziéval, aki szerint „E[ötvös] génusza, már [...] a múlt század közepén teljes világossággal felismerte, hogy Európa a diktatúrák felé tart és a demokráciák össze fognak omlani!”⁷⁴ A konzervatív fordulatát elkezdő emigráns Jászi Oszkár és a liberális ellenzék felé katolikus utakon tapogatózó Szekfű Gyula Eötvös József nagy művének újraolvasásában találták meg saját életművük folytatásának legitimációját az 1930-as évektől kezdve.

Am aztán az antiliberális Szekfűt is elérte végzete, a harmincas évektől sokak szemében liberális lett mind politikai álláspontjában, mind katolicizmusában – a *Három nemzedék* harmadik kiadásában már nem az 1918 előtti világ dekadenciájára, hanem a két világháború közötti társadalom „neobarokk” vonásaira irányult Szekfű kritikája. A szociáldemokrata napilap, a *Népszava* híres 1941-es karácsonyi számában publikáló konzervatív történész a háborúból való kilépésre irányuló diplomáciai erőfeszítések egyik fontos aktora, a nácikkal és magyar szövetségeikkel szembeni szellemi ellenállás egyik szervezője lett, s ez hatott történelemszemléletére is: a nemzeti lelkiismeret keresztény profétájaként értékelte Eötvöst és a centralistákat híres cikksorozatában, az Ady-versből kölcsönzött *Valahol utat veszítettünkben*: „mily módon lehet emberhez legméltóbban biztosítani minden ember, Isten egyenlő kreatúrái életét. Szalay, Eötvös és társaik ezeket a módokat a demokrácia rendszerében találták meg, s azóta az ő gondolataiktól való minden elhajlás csak újból bebizonyította nézetük helyességét.”⁷⁵ Ezeket a sorokat a német megszállás előtt két hónappal vetette papírra. Eötvös talán ekkor, a magyar nemzeti élet szorongató mélypontján volt Szekfű számára a legaktuálisabb. Az Eötvösre, a centralistákra hivatkozó demokratikus program a kereszténydemokrácia felé mutatott, s 1944 őszén az antifasiszta és németellenes Szekfű valóban részt vett a Kereszténydemokrata Néppárt illegális megalapításában.

⁷² Hóman–Szekfű (1936): i. m. 566.

⁷³ Hóman–Szekfű (1936): i. m. 595.

⁷⁴ Takáts (2021): i. m. 180.

⁷⁵ Szekfű Gyula: *Valahol utat veszítettünk. Magyar Nemzet*, 1944. január 16. 2.

Az „áruló” Szekfű és katolikus pesszimizmusa

Eötvöshöz hasonlóan Szekfű nagy utat bejárt pályájának is mindvégig vezérlő csillagzata volt a katolicizmus. A hajdani fehérvári ciszterci diák a századvégi néppárti katolicizmus militáns levegőjében nőtt fel, ám 1918 előtt nem képezett kristályosodási pontot, a dualista történelmi Magyarország ugyanis nem volt „keresztény Magyarország”. 1919 ősze előtt elképzelhetetlen volt, hogy komoly magyar politikus a „keresztény kurzus” jelszavával korteskedjen, 1920 után azonban a magyar politika meghatározó jellemvonása lett a keresztény politika hirdetése, így alkalmá nyílt Szekfűnek, aki az 1920-as években az *Új Nemzedék* és a *Napkelet* publicistájaként egy ideig „történetpolitikai gondolkodóként” tekintett magára, arra, hogy a katolikus Széchenyi „igéivel” igyekezzen előmozdítani a „a magyarság lelki regenerációját”. Ám az 1920-as évek végére nyilvánvalóvá lett számára, hogy a Széchenyi nevében meghirdetett konzervatív reneszánsz elmaradt. Mindennek következtében a Szekfű által sürgetett katolikus reform ígérete mindinkább elszakadt a kurzuskereszténység hivatalos szölamaitól, ekkor érkezett meg Szekfű, a regényíró Francois Mauriac és a filozófus Jacques Maritain francia neokatolicizmusához és a kereszténydemokráciához.

1945 télutóján, amikor a főváros hosszú ostroma után előjött rejtekhelyéről, Szekfű Gyula másfajta tanulságokat érvényesített. Megértette, hogy vereségből *elkerülhetetlenül* alávétés következik, és elfogadta a felkérést, hogy legyen Magyarország moszkvai nagykövete.

„Budapest ostroma végén már rájöttem arra, hogy – hacsak újabb világháború nem lesz – a mi sorsunkra a Szovjetunió lesz döntő hatással. [...] Ez volt a második evidens lehetőség az életemben, hogy elveimet ne csak írásban terjesszem. [...] Most erre az újabb lehetőségre megszólalt a lelkiismeretem, és hogy másodszor elutasítani a könyvek elhagyását gyávaság lenne. Azt hittem, hogy konzervatív-reformer és katolikus lévén, ha én megyek Moszkvába, ezzel dokumentálva lesz ezen köröknek a készsége a Szovjettel együttműködésre. [...] Ma, végül is a jobboldaliak tiszta kommunistának és árulónak tartanak – egy öreg fasiszta szeretne már jelen lenni az akasztásomon, a baloldaliak persze konzervatívnak, úgyhogy megint meg vagyok győződve, hogy jó úton járok, mert minden oldal helytelenít.”⁷⁶

⁷⁶ Szekfű Gyula levele Kornfeld Mórchoz, 1946. szeptember 22. [Párizsból kelteztve]. In Kornfeld Mór: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk. Széchenyi Ágnes. Budapest, Corvina Kiadó, 2006. 359.

Szekfű katolikus történetfelfogása valójában a Szent Ágoston-i pesszimizmust tükrözte, ahogy ezt már az 1940-es években világossá tette elsősorban katolikus olvasói számára:

„Rabszolgatartó fáraók, népeket kiirtó asszír királyok zavartalan nyugalomban élvezik ravaszsággal vegyes kegyetlenségük gyümölcseit s békében halnak el, miután »államalkotó« gonoszetteiket pompázatos betűkkel kőbe és ércebe véstették, – államuk csak jóval utánuk, századokkal később esik össze. [...] Hogy egy gonosz úton összeszedett gazdagság, emberi könnyekből összehordott hatalom és nagy állam egyszer csak összeomlik, gyakran egész váratlanul, az ilyen tény magában véve még távolról sem bizonyítja az Igazság földi működését, inkább csak azt, hogy minden magán- és közhatalomnak előbb-utóbb elkövetkezik a vége e földi térségeken. Az egymásután még nem azonos az oksági viszonytal, s a legtöbb esetben annál kevésbé vehetjük azonosnak, mert a váratlan, de annál biztosabb vég a nem bűnökkel alapított hatalmat is eléri, gyakran hamarabb, mint a notóriusan gonoszakat.”⁷⁷

Utolsó nagyobb összefoglaló művében, az ellenforradalmi korszakkal leszámoló, 1947 karácsonyán megjelent *Forradalom utánban* Szekfű legtöbb értékelője szerint már társutassá züllött értelmiségiként legitimálta a felgyorsult kommunista hatalomátvételt. A kortárs olvasó a mű nagy visszhangot kapott soraiban cinizmust és gyáva behódolást látott, diametrális elfordulást a korábbi eszményektől, vagy éppen egy opportunista pálya újabb fordulatát. Mindszenty József hercegprímás a könyv elolvasásakor állítólag azt mondta: „Vagy most hazudik, vagy azelőtt hazudott.”⁷⁸ Sokak véleményét fejezte ki. Valójában azonban Szekfű újból az ágostoni pesszimizmus mérlegén találta könnyűnek a keresztény civilizációt, a Szovjetunió és a kommunizmus 1945 után kiteljesedő hegemoniájának erkölcsi igazolását nem a hazai, hanem a példának tekintett keresztény nyugat-európai történelem egészének pesszimista végkicsengésébe foglalja: az államhatalmat eddig sehol sem sikerült megkeresztelni. „Mert ha csak egyetlenegy igazi keresztény államhatalom volna szerencsétlen korunkban, akkor nem tört volna ki sem az első, sem a második világháború, s nem kacérkodnának ma sem az emberek a harmadikkal, az atomháborúval.” Így a nyugatosság elvesztésének dilemmáját végül is történelem vallási értelmezésének problematikájában exponálja a katolikus hitéhez mindvégig ragaszkodó történész. Ez az exponálás azonban végletesen

⁷⁷ Almásy József (szerk.): *Katolikus írók új magyar kalauza*. Budapest, Ardói Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, 1941. 398.

⁷⁸ Mindszenty aulista papjának, Fábián Jánosnak visszaemlékezése. In Saád Béla: *Tíz arckép*. Budapest, Ecclesia Könyvkiadó, 1983. 98.

és riasztóan pesszimista, nem véletlen, hogy Szekfű 1945 utáni korszakának gondolatai hatás és követők nélküli epilógust fűztek az életműre. Utolsó nagyobb tanulmányát *Az öreg Kossuthról* írta, mély empátiával, s megejtő szépségű mondatokkal, ám ravaszul duplafenekű üzenetekkel manipuláló esszéjében:

„Ettől az állásponttól már nem messze van az öregkori álmodozás, melyet más ember többé nem zavar [...]. Öregkori ábrándja a forradalom, amelyet a nép élén vív meg, minden arisztokrata, az egész feudális világ ellenében, ő, a parvenü – megfedkezve saját erős kötöttségeiről és az akkori világ minden tényleges viszonyáról. De álmodott, – még ő is, a kemény öreg ember – és szépet álmodott, újra harcot, igazi népi forradalmat és a nép győzelmét.”⁷⁹

Ezek a mondatok nem álltak volna távol Eötvöستől sem, ha megéri Kossuth öregkorát. Mindenesetre Szekfű kortársai által egyértelműen döbbenet szemlélt politikai pálfordulását nem követte a történeti gondolat következetlensége. Kossuthról írt nagy tanulmánya gyakorlatilag megismételte *A száműzött Rákóczi* téziseit az emigráció céltalanságáról, s az emigráns politikus illúziókba merülő álmodozásairól. Ehhez a gondolati tartalomhoz képest csak korfestő adalék, hogy a tanulmányt vörös vászonba kötve hódoló üzenettel küldte születésnap ajándékként Rákosi Mátyásnak, amelyre azt írta, hogy „Kossuth Lajos haláláig sem tántorodott el azon szabadság gondolattól, amelyért a mai magyarság is tiszteli. Az én tanulmányom ezt megdönthetetlenül bizonyítja.”⁸⁰

Legutolsó, posztumusz megjelent közleménye mintha mégis az őt árulónak tartó kritikusait igazolta volna, címe az volt: *Az értelmiség átállása a felszabadulás idején*.⁸¹ Ebben a nagybeteg történész a személytelen harmadik személy mögé rejtve álláspontját bevallotta, hogy bár „maga is jellegzetesen polgári életet élt, individualista volt”, de 1945-ben megtalálta az utat, mely a „felszabadulás tényéből egyedül következett”.⁸² Visinszkij külügyminiszter-helyettes – az 1930-as évek sztálini koncepciók pereinek egykori főügyésének – jelentéséből tudjuk, mit érthetett ezen a történész-diplomata: Szekfű kijelentette, hogy „a magyar nép mélységes hálával viseltetik a Vörös Hadsereg iránt, amely felszabadította

⁷⁹ Szekfű Gyula: *Az öreg Kossuth*. In I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. II. 407.

⁸⁰ Miskolczy Ambrus: Három magyar hungarológus. *Hungarológia*, 2. (2000), 1–2. 91.

⁸¹ Szekfű Gyula: *Az értelmiség átállása a felszabadulás idején*. *Csillag*, 9. (1955), 8. 1633–1639.

⁸² Szekfű (1955): i. m. 1638–1639.

őt a Horthy-rendszer uralma alól, és kiüzte Magyarországról a németeket”.⁸³ Ahogy a református püspökből a kádári megtorlás külügyminiszterévé avanszált Péter János cinikusan leírta, „a görög sorsdrámákban a sorsot kiszolgáló félistenek, demiurgoszok jártak olyan megszállottan az istenek árnyékában, ahogyan a Magyar Köztársaság első moszkvai követe, Szekfű Gyula történelemtudós mozgott egyfelől Sztálin, Molotov, Vorosilov, Svernyik, Visinszkij közelében, másfelől Tildy, Dinnyés, Rákosi, Révai, Szakasits és Veres Péter társaságában”.⁸⁴ Bármily csábító a jellem bukásán felébredő káröröm, a kései olvasó számára nem ezen a bizánci hajlongáson van a lényeg, amelyet egyébként halálos ágyán kezelőorvosának, Haynal Imrének úgy indokolt, hogy „az ő magatartása mentette meg nemzetét attól, hogy a szovjet nagyhatalom szibériai fogságba ne hurcolja az egész magyarságot, ahogy ez megtörtént a krimi tatárokkal”.⁸⁵ Nem a végzetesen eltévelyedett prófétai öntudaton kell Szekfű művének és közéleti magatartásának összefonódó hatását mérni, amelynek a személyiséget maga alá gyűrő tragikumát előre jelezte, hogy az Operaházban tartott 1946. januári Lenin-előadása befejeztével eszméletlenül esett össze a függőny mögött.

Az ájulás ugyanis nem volt véletlen. A pesszimista Szekfű másoknál jóval hamarabb felismerte Közép-Európa 1945 után félelmetesen egyértelművé lett geopolitikai helyzetét: „Magyarország ma benne van a Finnországtól Bulgáriáig terjedő vonalban, mely magában foglal legyőzötteket és a győzők sorában ülőket [...]. Győzelem és vereség különbsége abban oldódik fel, hogy mindnyájan szomszédai vagyunk a Szovjetunióknak és ennél fogva [...] befolyása alá kerülünk.”⁸⁶ Ez a felismerés sem a háború végén fogalmazódott meg benne. Már 1924-ben azt írta, hogy „a legjobbak kiirtása Oroszországban megkezdődött és nagy előrehaladást tett”⁸⁷. S amikor 1945 nyarán moszkvai útján személyesen győződött meg arról, hogy „Észak kolosszusa [...] szétzúzta azt, mi botorul szembeszállt vele, új és állandó helyzetet hozott létre a magyar medencében”,⁸⁸ bizalmas magánbeszélgetésekben egyenesen kimondta: új „török hódoltság-ról” van szó, „ami addig tart, ameddig a Szovjetunió”⁸⁹ Ebből számára az is következett, hogy a Wesselényi Miklóstól, Kossuthtól, Eötvöstől, Deáktól, a két

⁸³ Péter János: Szekfű Gyula Moszkvában. *Szovjet Irodalom*, 9. (1983), 5. 112.

⁸⁴ Péter (1983): i. m. 111.

⁸⁵ Ortutay Gyula: *Napló 2. 1955–1966*. Budapest, Alexandra Kiadó, 2009. 27.

⁸⁶ Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Cserépfalvi, 1947. 120–121.

⁸⁷ Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Napkelet, 1924. 20–21.

⁸⁸ A moszkvai út. *Új Magyarország*, 1945. augusztus 7. 1–2.

⁸⁹ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor Iroda, 1990. 308.

Andrássytól és a Tiszáktól egyaránt vallott nyugatos orientáció emberöltőkre, talán véglegesen eltűnt a magyarság politikai tájékozódásából: „Eurázsia újra elért bennünket [...] nem álmodozhatunk többé a híd szerepéről sem Nyugat és Kelet között. [...] A hidat is odadobhatjuk az ócskavas közé, ahol már örökre pihen politikai múltunk sok értelmetlen, nagyzásból született, meg nem valósítható frázisa.”⁹⁰ Szekfű korábban a „keresztény-germán” kultúrközösség hirdetése miatt keveredett labanc hírébe, a fordulat, a „keleti demokrácia” ajánlásával – látszólag – tehát nem is lehetett élesebb. De az életmű teljességének ismeretében itt is egyfajta mindent átható pesszimizmus benyomása lep meg minket. A *Forradalom után* korábbi balsejtelmek beteljesülését, a gyász tehetetlen dühét és keserűségét hordozza – azt a politikát temette el benne, amelyet Eötvös, Deák és Andrássy a kiegyezés egyik legfontosabb indokaként határozott meg, s amely Szekfű német orientációját is kimondva-kimondatlan motiválta: az orosz veszély. Szekfű elbeszéléseiben ugyanis „Kelet” és „Nyugat” ellentéte nem valódi alternatíva, hanem a kétféle, egymással küzdő idő látomása, hatalmas, személyfölötti individuumok kétségess kimenetelű harca, amelyben az eredet múltba futó története fölé emelkedik a múltatlan újnak, a jövőnek szükségképpen tragikus győzelme. A Kelet a magyarság sorsa volt, amelynek el kellett múlnia és meg kellett halnia, a Nyugat viszont sose lett és sohasem lesz egészen a miénk, szerep marad mindig, amelyet tanulni, követni, utánozni kell, de sohasem lehet élni mint saját életünket.

Elsetett ítélet lenne megkönnyebbülten sóhajtani, hogy Szekfű rossz prognózist adott, s történelmi időben mérve jóval rövidebbnek bizonyult az orosz birodalmi álmokat beteljesítő szovjet megszállás, mint az oszmán uralom. A *Forradalom után* az alávetettség rémálomszerű valóságába való belenyugvást ajánlotta, s több mint harminc évvel azután, hogy az orosz csapatok 1991 júniusában kivonultak Magyarországról, a szomszédban folyó pusztító háború emlékeztet arra, hogy az Eötvös és Szekfű által nagyon is tisztán látott régi aggodalmak nem véletlenül születnek újjá. Ahogy Szekfű a *Három nemzedék* második kiadásában, illetve *A magyarság életrajzában* (1918) megfogalmazta: „a magyarság legjobbainak örök gondja volt a legkülönbözőbb korokban, hogyan illeszkedjék bele a magyar a nyugati kultúrába – ezen a problémán mentek tönkre legjobbaink [...]”.⁹¹ „A »Kelet népe« mindannyiszor keserű lemondás vagy súlyos vál-

⁹⁰ Kovács (1990): i. m. 122.

⁹¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. 2. kiadás. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R.-T., 1922. 31.

ságok árán fizette meg Nyugathoz tartozandóságát.”⁹² Ameddig ez így marad, a pesszimista keresztény Szekfü kérdéseit és kételyeit nem tudjuk Eötvös keresztény optimizmusával véglegesen meghaladni.

Felhasznált irodalom

- Almásy József (szerk.): *Katolikus írók új magyar kalauza*. Budapest, Ardói Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, 1941.
- Bartha Ákos: Fajvédők, nem madártávlatból (Pócs Nándor: Varjúsereg). *Rendszerváltó Szemle*, 7. (2022), 3–4. 155–158.
- Benoît, Jean-Louis: *Tocqueville. Un destin paradoxal*. Paris, Perrin, 2013.
- Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.
- Bényei Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1996.
- Bóka László: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1966.
- Braun Róbert: Eötvös a kommunizmusról. *Huszedik Század*, 20. (1919), 4. 234–235.
- Czegle Imre: Eötvös József: Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól kezdve 1870. november 30-ig. *Történelmi Szemle*, 21. (1978), 2. 364–410.
- Deák Ágnes: Lord Acton és Ausztria az 1850-60-as évek fordulóján. *Századok*, 131. (1997), 5. 1157–1191.
- Dénes Iván Zoltán: *Szekfü Gyula*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001.
- Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2015.
- Ember Győző: Szekfü Gyula 1918-ban írt cikke a bécsi levéltárakról. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979), 2. 311–323.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. kötet. Budapest, Magyar Helikon, 1981.
- Eötvös József. *Pesti Napló*, 1871. február 3. (Esti kiadás) 1.
- Eötvös József: *Naplójegyzetek. Gondolatok 1864–68*. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, MTA, 1941.
- Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Budapest, Magyar Helikon – Szépirodalmi, 1972.
- Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- Evans, Robert J.: *Austria, Hungary and the Habsburgs. Central Europe 1683–1867*. Oxford, Oxford University Press, 2006.

⁹² Szekfü (1918): i. m. 41.

- Ewans, Robert J.: Remembering the Fall of the Habsburg Monarchy One Hundred Years on. Three Master Interpretations. *Austrian History Yearbook*, 51. (2020). 269–291.
- Fenyő István: Eötvös József politikaelméleti főműve, az Uralkodó eszmék. *Századok*, 136. (2002), 5. 1455–1469.
- Ferenczi Zoltán: *Bárá Eötvös József 1813–1871*. Budapest, Athenaeum, 1903.
- Gájer László: *Lord Acton. A politikai liberalizmus és a római katolikus tanítás összeegyeztetésére tett kísérlet a 19. században*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2020.
- Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban 1848–1850 (I). Keletkezéstörténet és biográfia. *Holmi*, 9. (1997a), 8. 1121–1129.
- Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban, 1848–1850 (II). Az élettörténet. *Holmi*, 9. (1997b), 9. 1279–1294.
- Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.
- Gángó Gábor: *Eötvös József Uralkodó eszméi*. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2006.
- Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevések és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfü bécsi éveinek történetéből. *Történelmi Szemle*, 17. (1974), 3. 396–420.
- Glatz Ferenc: Szekfü Gyula a ciszterciák gimnáziumában. In *Fejér megyei Történeti Évkönyv*. 10. kötet. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, (k. n.), 1976. 131–150.
- Gogolák Lajos: Romemlékek (I). Közzéteszi Nővé Béla. *Holmi*, 13. (2001), 3. 293–310.
- Gyarmati Enikő: Johann Caspar Bluntschli és Bárá Eötvös József a német egységről. Gondolatok a német egység szövetségi változatairól az 1860-as években. *Aetas*, 30. (2015), 2. 75–102.
- Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet*. V. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
- Horánszky Nándor: Szemere Bertalan utolsó éveiről. *Magyar Nemzet*, 1987. október 27. 4.
- Jardin, André: *Alexis de Tocqueville. 1805–1859*. Paris, Hachette, 1984.
- Karsai László – Molnár Judit: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest, Cserépfalvi, 1994.
- Konrád Miklós: Eötvös és a zsidók. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 3. 495–509.
- Kornfeld Mór: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk. Széchenyi Ágnes. Budapest, Corvina Kiadó, 2006.
- Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor Iroda, 1990.
- Laczkó Géza: *Királyhágó*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.
- Macaulay, Thomas Babington: *The History of England from the Accession of James II*. London, Penguin Classics, 1979.
- Miskolczy Ambrus: Három magyar hungarológus. *Hungarológia*, 2. (2000), 1–2. 79–98.
- Miskolczy Ambrus: Csoportkép történeszekkel. *Aetas*, 19. (2004), 3–4. 285–311.
- A moszkvai út. *Új Magyarország*, 1945. augusztus 7. 1–2.

- Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Ortutay Gyula: *Napló 2. 1955–1966*. Budapest, Alexandra Kiadó, 2009.
- Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései*. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1939.
- Péter János: Szekfü Gyula Moszkvában. *Szovjet Irodalom*, 9. (1983), 5. 110–113.
- Radvánszky, Anton: *Baron Josef Eötvös, ungarischer Staatsmann und Denker, 1813–1871. Seine Bedeutung als Denker und Staatsmann für die Gegenwart*. Köln–Detroit, Amerikanisch-Ungarischer Verlag, 1959.
- Ress Imre: Szekfü Gyula, Ernst Molden és az Eötvös-kollégium. In Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfü Gyula nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, Argumentum Kiadó – Eötvös József Collegium, 2007. 17–42.
- Ress Imre: *Lajos Thallóczy der Historiker und Politiker*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2011.
- Saad Béla: *Tíz arckép*. Budapest, Ecclesia Könyvkiadó, 1983.
- Sata Kinga-Koretta: Gángó Gábor: Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika (recenzió). *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 19. (2007), 2. 165–168.
- Schlett István: *Eötvös József*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1987.
- Somkuti Éva: Szekfü Gyula genealógiája. *Levéltári Szemle*, 32. (1982), 2–3. 441–444.
- Sötér István: *Eötvös József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választútján*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Szabolcsi Lajos: Nem vagyunk egyedül a vádlottak padján! *Egyenlőség*, 39. (1920), 50. 1–3.
- Szász Károly: *Néhai báró Eötvös József akadémiai elnök emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia által saját disztermében MDCCC. LXXII. február 2-dik napján tartott gyászünnepély tárgyai. A M. T. Akadémia Évkönyvei XIII. kötetének VI. darabja*. Pest, Eggenberger, 1872.
- Szekfü Gyula: Az osztrák központi kormánysszervek történetének irodalma. *Történelmi Szemle*, 1. (1912), 1. 185–219.
- Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.
- Szekfü Gyula: *A magyar állam életrajza*. Budapest, Dick Manó, 1918.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. 2. kiadás. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R.-T., 1922.
- Szekfü Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Napkelet, 1924. 20–21.
- Szekfü Gyula: Valahol utat veszítettünk. *Magyar Nemzet*, 1944. január 16. 2.

Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Cserépfalvi, 1947.

Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth. In I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. II. 341–434.

Szekfű Gyula: Az értelmiség átállása a felszabadulás idején. *Csillag*, 9. (1955), 8. 1633–1639.

Szemere Bertalan: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár*. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert – Pelyach István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.

Takáts József: Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban (recenzió). *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 12. (2000), 3. 268–271.

Takáts József: Ötvözet és elmozdulás. *Litera*, 2016. március 10. Online: <https://litera.hu/magazin/interju/takats-jozsef-otvozet-es-elmozdulas.html>

Takáts József: *Jászi és a liberális szocializmus*. Budapest, Osiris Kiadó, 2021.

Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter et al. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 425.

Trefort Ágoston: B. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról. In Pesty Frigyes (szerk.): *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. VII. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1882.

Trefort Ágoston – Lónyay Menyhért – Gángó Gábor: Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-emlékbeszéde, 1872. (Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gángó Gábor.) *Aetas*, 13. (1998), 2–3. 203–215.

Urbán Aladár: Népítélet Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások. *Századok*, 130. (1996), 5. 1063–1116.

Vámbéry, Hermann: *Russlands Machtstellung in Asien. Eine historisch-politische Studie*. Leipzig, Brockhaus, 1871.

Waktor Andrea: „Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról.” Thallóczy Lajos és köre Bécsben. *Budapesti Negyed*, 12. (2004), 4. 435–456.